

למות ביום אחר: מדונה והקבלה הפוסט-מודרנית

מה לתורת הסוד היהודית מימי הביניים ולסרטי ג'יימס בונד? איך התגלגלה הקבלה והפכה חלק מתרבות "העידן החדש" של ימינו? בועז הוס בוחן את תולדותיו של "המרכז לקבלה" בראשותו של שרגא ברג, שהפך מוקד משיכה ליהודים ולא-יהודים בישראל ובעולם המערבי, ומסביר כיצד הוא משתלב בתרבות הפופולרית הפוסט-מודרנית. ביטוי מובהק ביותר לשילוב (המוזר והמפתיע) בין תפישות קבליות לאמנויות הבידור, נמצא בהופעותיה, התנהגותה וכתביה של הזמרת מדונה. הוס מוביל אותנו אפוא מספרות הזוהר, דרך תורתו הקבלית-קומוניסטית של יהודה אשלג, ועד לסרטון פרסומת לסרט בסדרת ג'יימס בונד, במסע היסטורי-אתרופולוגי מיוחד במינו.

Sigmund Freud
Analyse this
Analyse this
Analyse this, this, this...
I'm gonna break the cycle
I'm gonna shake up the system
I'm gonna destroy my ego
I'm gonna close my body now
I think I'll find another way
There's so much more to know
I guess I'll die another day
It's not my time to go.
(Madonna, "Die Another Day")

הזמרת הידועה מדונה לומדת בשנים האחרונות קבלה ומשלבת מוטיבים יהודיים וקבליים בתוצרים התרבותיים שלה. הגיבורה בספר שכתבה לילדים, **ארבע שושנים אנגליות**, נקראת 'בינה' – כשמה של הספירה השלישית במערכת האלוהות הקבלית. לסרט מסדרת סרטי ג'יימס בונד, 'למות ביום אחר' (משנת 2002) הוכן קדימון (פרומו) שבו מופיעה מדונה בשיר בשם זה, ומשולבים בסרטון תפילין והאותיות העבריות "לאו". אותיות אלה מהוות, על-פי מסורת יהודית קדומה, אחד משבעים ושניים השמות של האל. אף לבחירה של מדונה בשם העברי "אסתר", שעוררה תהודה רבה בתקשורת, ישנן משמעויות קבליות, כפי שנראה להלן.

מדונה לומדת קבלה במסגרת "המרכז לקבלה", הקבוצה הקבלית הגדולה, המפורסמת והמושמצת ביותר בימינו, שנוסדה בסוף שנות השבעים על-ידי הרב שרגא (פיליפ) ברג (Berg). המוטיבים הקבליים בתוצרים התרבותיים של מדונה מקורם בדוקטרינות ובפרקטיקות של "המרכז לקבלה", המבוססות במידה רבה על שיטתו הקבלית של יהודה אשלג, המקובל

החשוב והמקורי ביותר שפעל במאה העשרים. אשג הוא הרבי שלקברו עלתה מדונה בביקורה המתקשר בארץ (בראש השנה תשס"ה). המוטיבים הקבליים בתוצרים התרבותיים של מדונה – שזכתה לכינוי "מיתוס פוסט-מודרני" – מובאים בהקשר פוסט-מודרני מובהק. בדברים שלהלן אטען, שלא רק מדונה אלא אף הרב ברג ו"המרכז לקבלה" מייצגים צורה חדשה של קבלה, שאותה אני מכנה בשם "קבלה פוסט-מודרנית". קבלה זו משתלבת במגמה רחבה הרבה יותר של רוחניות פוסט-מודרנית, המבטאת (כביטוי שטבע יו אורבן [Urban], בפראפרזה על כותרת מאמר מפורסם של חוקר הספרות והתרבות, פרדריק ג'יימסון [Jameson]) את ההיגיון הרוחני של הקפיטליזם המאוחר.

למות ביום אחר

הטקסט (או המְטָה-טקסט) הקבלי המובהק ביותר של מדונה הוא אותו סרטון וידאו, "למות ביום אחר", שניתן לקרוא אותו כמדרש קבלי פוסט-מודרני על סרט מסדרת ג'יימס בונד. בסרטון נראית מדונה עוברת עינויים במחנה שבויים אפל, רמיזה לסצנה בתחילת הסרט, שבה עובר ג'יימס בונד (השחקן פירס ברוסון) עינויים במחנה שבויים צפון קוריאני. בסצנת העינויים בסרטון משולבת סצנה נוספת, ובה שתי מדונות, אחת שחורה ואחת לבנה, מנהלות דו-קרב. הדו-קרב מרמז אף הוא לסצנות מן הסרט – דו-קרב בין ג'יימס בונד לאויבו גוסטב גרייבס (טובי סטפנס) כמו גם הדו-קרב בין שתי גיבורות הסרט, הסוכנת האמריקנית ג'ינקס (האלי בארי) והסוכנת הכפולה המרושעת, מירנדה פרוסט (רוסמונד פייק). סצנת הדו-קרב בין שתי המדונות מתנהלת באולם שבו מוצבים אובייקטים שונים הקשורים לסרטי ג'יימס בונד קודמים, ואלה הולכים ונהרסים במהלך הקרב, וביניהם תמונה של בונד/ברוסון, המשוסעת בידי מדונה.

שני מוטיבים יהודיים מופיעים בסרטון הווידאו. האותיות העבריות "לאו" חקוקות על זרועה של מדונה בסצנת העינויים, ובמהלך מאבקה של מדונה עם שוביה, היא כורכת סביב זרועה תפילין, רגע לפני שקושרים אותה לכסא החשמלי. האותיות "לאו" מופיעות שוב לקראת סופו של הסרטון. בזמן שמדונה הלבנה מנצחת את מדונה השחורה, מצליחה מדונה המעונה להשתחרר באורח פלא משוביה: על הכסא החשמלי הריק מופיעות האותיות "לאו" ומדונה נראית נמלטת במורד המסדרון.

את האותיות "לאו" אפשר לפרש כתעתיק עברי של המלה love. יש להניח, שמדונה (הלומדת קבלה) מודעת לכך, וייתכן שזו אחת הסיבות לבחירה באותיות אלה. אולם, האותיות הללו הן גם, כאמור, אחד משבעים ושניים שמותיו של האל על-פי מסורת יהודית קדומה.

מקורה של המסורת על שבעים ושניים השמות הוא במאמר שבפרק מ"ד במדרש בראשית רבה: "ר' אבין אמר בשמו גאלן ששמו של הקדוש ב"ה שבעים ושתיים אותיות". מסורת זו קשורה ככל הנראה למסורות בדבר שם האל בן שתיים-עשרה אותיות ושם בן ארבעים ושתיים אותיות המופיעות בתלמוד הבבלי (קידושין ע"א). שם בן שבעים ושתיים אותיות חוזר ונזכר בתשובת האי גאון, העוסקת בכוחם של שמות האל: "והשם האחר הגדול שהוא בן שבעים ושתיים אותיות הוא לקוח משלשה מקראות שבתורה ואין אותיותיו ידועות". רש"י, למיטב ידיעתי, היה הפרשן הראשון שגילה מהם שלוש הפסוקים המקראיים מהם לקוח השם ומהם אותיותיו. בפירושו לדברי הגמרא במסכת סוכה, דף מה ע"ב, על אודות המילים "אני והו הושיע נא", שלדברי ר' יהודה היו אומרים כאשר היו מקיפים את המזבח בסוכות, הוא אומר:

ועוד משבעים ושתיים שמות הן, הנקובים בשלש מקראות הסמוכין בפרשת ויהי בשלח

'ויסע' וגו' 'ויבא בין מחנה' 'ויט משה את ידו', ושלשתן בני שבעים ושתיים אותיות, ומהן שם המפורש אות ראשונה של פסוק ראשון, ואחרונה של אמצעי, וראשונה של אחרון, וכן בזה הסדר כולו, השם הראשון 'והו' וי"ו של 'ויסע', ה"א ד'כל הלילה', וי"ו ד'ויט', ושם השלשים ושבע הוא 'אני' אל"ף ד'מאחריהם', ונו"ן ראשון ד'הענן' בחשבון של מפרע, וי"ד ד'רוח קדים'.

כלומר, לדעת רש"י אין מדובר בשם בן שבעים ושתיים אותיות, אלא בשבעים ושניים שמות הנוצרים משלושת הפסוקים שבספר שמות טו, יט-כא (המתחילים במילים "ויסע", "ויבא", "ויט") המתארים את בקיעת ים סוף, שכל אחד מהם מורכב משבעים ושתיים אותיות השמות נוצרים, לדברי רש"י, מצירוף האות הראשונה של הפסוק הראשון, האות האחרונה של הפסוק השני, האות הראשונה של הפסוק השלישי וחוזר חלילה (אות שניה מפסוק ראשון, אות אחת לפני אחרונה מן הפסוק השני, ואות שניה מן הפסוק השלישי). שבעים ושניים השמות על-פי שיטה זו, הם שבעים ושניים צירופים – או שמות – בני שלוש אותיות. השם הראשון הנוצר בדרך זו הוא "והו". השם "לאו" מופיע פעמיים: הוא השם האחד-עשר והשבעה-עשר.

המסורת על שבעים ושניים השמות של האל נפוצה בספרות היהודית – בעיקר הקבלית – של שלהי ימי-הביניים וראשית העת החדשה. מסורת זו מופיעה בספר הבהיר, ספר הקבלה הראשון, שנערך ככל הנראה בפרובאנס, בשלהי המאה השתיים-עשרה. חבור בשם **סוד ע"ב שמות** נתחבר במאה השלוש-עשרה בקרב חוג מיסטי, המכונה בספרות המחקר בשם "חוג ספר העיון". אברהם אבולעפיה, שפעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, פיתח טכניקות מיסטיות המבוססות על שינון שבעים ושניים השמות של האל. בספר החשק שלו מתאר אבולעפיה טכניקה מיסטית רבת עניין של "דמיון מודרך", לפיה האדם, העומד וידיו פרושות כלפי מעלה, נותן לעצמו את ההוראות לביטוי האותיות השונות של השם, ואחר-כך חוזר ומבטא אותם, כשהוא משנה את קולו ומדמה כאילו אדם אחר עונה לו.

ושא עיניך למרום, ושא את כפיך הימנית והשמאלית כדמות נשיאות כפים של הכהן [...]. ואז תתחיל להזכיר ואומר תחילה: 'רא"ש הרא"ש' [כלומר, האות הראשונה של הפסוק הראשון] באריכות הנשמה ובנחת הרבה ואח"כ חשוב כאלו אדם אחד העומד לנגדך עונה לך, וענה אתה בעצמך בשנוי קול, שלא תדמה העניה אל השאלה, גם לא תאריך בעניה כלל אבל אמור אותה בנחת ובישוב ואז תזכיר בעניה אות אחת של השם כפי מציאותה, וזו היא האות הראשונה שתענה בה: 'ו' ואחר שעה תאמר עוד: 'סו"ף התו"ך' [כלומר, האות האחרונה של הפסוק האמצעי] ותענה עוד: 'ה', ועוד תאמר: 'רא"ש הסו"ף' [כלומר, האות הראשונה של הפסוק השלישי] ותענה: 'ו'.

מקורות אחרים, לעומת זאת, מדגישים את הכוח המאגי של שבעים ושניים השמות של האל. לדברי ר' בחיי בן אשר, פרשן התורה שפעל בספרד בשלהי המאה השלוש-עשרה, יש לצירופי האותיות של השם בן שבעים ושתיים האותיות כוח לחולל "פעולות ידועות". בפירושו לשמות טו, ג, הוא כותב, שכוח זה ידוע ל"בעלי השמות" היודעים את ההגייה הנכונה של שמות אלה: "ומודעת זאת לכל בעלי השמות כי שם בן ע"ב נחלק לחלקים ידועים ויש לכל חלק וחלק כח ידוע לפעולה ידועה עם ידיעתם בנקודם כמשפט". שם בן ע"ב אותיות נזכר פעמים רבות בספרות הזוהר, שנכתבה בשלהי המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה, ושם אנו מוצאים קישור בין שבעים ושניים השמות לבין הספירות הקבליות. מקום חשוב יש לשם בן ע"ב אותיות בקבלת האר"י (לצד השמות בני מ"ה, נ"ב וס"ג אותיות), אלא שבכתבי האר"י אין מדובר לרוב בשם הנגזר משלושת הפסוקים בספר שמות, אלא בשם המורכב משמות

האותיות של שם ההוי"ה הכתובים בצורה זו: 'יו"ד ה"י ו"ו ה"י' (צורת כתיבה המכונה "מילוי יוד"ים"), וסכומם בגימטריה שבעים ושתיים. דיון מפורט וארוך בשבעים ושניים השמות של האל מצוי **בספר רזיאל**, לקט אקלקטי של טקסטים מיסטיים ומאגיים מתקופות שונות, שנדפס לראשונה באמסטרדם בראשית המאה השמונה-עשרה וזכה מאז בפופולריות רבה. בנוסף לטקסטים קבליים המזכירים את שבעים ושניים השמות, שמות אלה (או חלק מהם) מופיעים לעיתים בקמיעות, למרות ששמות קודש אחרים, כגון השם בן ארבעים ושתיים אותיות (שראשיתו "אבגיתץ קרע שטן") נפוצים הרבה יותר.

שבעים ושניים השמות אינם ממלאים תפקיד חשוב ברוב הזרמים היהודיים בני זמננו, אף לא בזרמים הקבליים. יוצא מן הכלל מבחינה זו הוא "המרכז לקבלה" בראשות הרב שרגא ברג. בתפישתו של ברג, בעיקר בשנים האחרונות, ממלאים שבעים ושניים השמות של האל, ובכללם השם "לאו", תפקיד מרכזי. את המסורת על שבעים ושתיים האותיות של האל כמו את שאר ידיעותיה בקבלה, רכשה מדונה במרכז זה. לפיכך, על מנת לפענח את המשמעות של הופעת האותיות "לאו" בסרטון של מדונה, דרושה בחינה קצרה של "המרכז לקבלה" ושל שיטתו הקבלית של ברג, המבוססת, כאמור, על הקבלה של יהודה אשלג.

מרכז לקבלה

הפעילות של "המרכז לקבלה" (או "המרכז ללימוד הקבלה"), בראשותו של הרב שרגא ברג, החלה בסוף שנות השבעים של המאה העשרים. ברג (בעבר, גרוברג) היגר לישראל מארצות-הברית בשנות השישים ולמד קבלה אצל יהודה ברנדווין. ברנדווין (1903-1969) היה האדמו"ר של קהילה חסידית קטנה, חסידי סטרטין, ראש המחלקה הדתית של ההסתדרות ותלמידו העיקרי (וגיסו) של המקובל יהודה אשלג (1884-1954). לאחר פטירתו של יהודה ברנדווין, הכריז על עצמו ברג כממשיך דרכו וכמנהיגו של "המרכז ללימוד הקבלה", שנועד להפיץ את תורת הקבלה על-פי שיטתו של אשלג.

פעילותו של "המרכז לקבלה", בראשותו של שרגא ברג ואשתו קרן (ובשנים האחרונות גם של שני בניהם, מיכאל ויהודה ברג), התרחבה מאוד בשני העשורים האחרונים והמרכז הפך לקבוצה הקבלית הגדולה ביותר הפעילה בימינו. שרגא ברג פרסם ספרים רבים פרי עטו (ועליהם נוספו לאחרונה גם ספרים של אשתו ושל שני בניו) ופתח מרכזים ללימוד הקבלה והפצתה, תחילה בירושלים ובניו יורק, אחר-כך בערים אחרות בישראל ובארצות-הברית, ובזמן האחרון גם בארצות נוספות באירופה ובצפון אמריקה ודרומה. עם תלמידי "המרכז ללימוד הקבלה" נמנים ידוענים רבים, והמפורסמת ביניהם היא, כידוע, מדונה.

יהודה לייב הלוי אשלג, ששיטתו הקבלית היא הבסיס לתורתו של ברג, נולד בשנת 1884 בפולין, והיגר מוורשה לארץ ישראל בשנת 1921. הוא כתב חיבורים פרשניים אחדים לכתבי האר"י (**פנים מאירות ומסבירות, בית שער הכוונות, ותלמוד עשר ספירות**) ואף פירוש ותרגום מקיף לספר הזוהר, **הסולם**. כמו כן פרסם אשלג מאמרים אחדים שנועדו לצבור הרחב – שלוש חוברות שנדפסו בשנת 1933 (**קונטרס מתן תורה, קונטרס הערבות, ומאמר השלום**), וכתב עת בשם **האומה**, שהיה אמור להופיע כדו-שבועון אך יצא לאור רק פעם אחת (משוכפל) בשנת 1940. בפירושו לספרי הזוהר, כמו גם במאמרו הפופולריים, הציג אשלג שיטה קבלית חדשנית ומורכבת, שביסודה עומדת הבחנה בין שני עקרונות יסודיים ומנוגדים של ההווה – "הרצון לתת", שהוא עקרון אלוהי הנמשך מן האין סוף ל"יש מיש", ו"הרצון לקבל", הנברא "יש מאין" (ומכונה גם בשם "כלי"). אשלג הציג עקרון זה בספרו **פתיחה**

לחכמת הקבלה:

ומבחינת מחשבת הבריאה שבאין סוף יתברך הוא כולו להשפיע, ואין בו מבחינת רצון לקבל אף משהו. והפכי אליו הוא הכלי, שהוא הרצון הגדול לקבל את השפע ההוא, שהוא כל שורשו של הנברא המיוחדש. הנה אין בו ענין של השפעה כלום.

האדם נולד, על-פי דברי אשלג בקונטרס **מתן תורה**, בבחינת רצון לקבל: "ואתו הנולד נמצא כולו במצב של קבלה לעצמו בלי שום ניצוצי השפעה ולא כלום ועל כן נבחן מצבו בנקודה התחתונה של השפלות והזוהמה המצוייה בעולמנו האנושי". אולם, בעקבות הבושה המתעוררת באדם מכך שהוא מקבל את טובו של האל כמתנת חנם, הוא יכול לנסות ולהמיר את טבעו. הדרך לתמורה שכזו איננה על-ידי שינוי גמור של מהותו כ"רצון לקבל", אלא על-ידי הפיכה הדרגתית של הרצון האגואיסטי לקבל למען הנאתו שלו, לרצון לקבל על מנת להעניק נחת רוח לבורא, שינוי הנעשה באמצעות קיום תורה ומצוות כאשר המרה כזו מתרחשת, הפער שבין הטבע האנושי לטבע האלוהי מצטמצם והאדם זוכה לשלמות רוחנית לתהליך זה יש גם פן חברתי: הדרך לשלמות הרוחנית היא, על פי שיטתו של אשלג (שאותה כינה הוא עצמו בשם "קומוניזם אלטרואיסטי"), הדרך ליצירת חברה אנושית מושלמת – חברה קומוניסטית, אשר בה נותן כל אדם לפי יכולתו (מתוך שאיפה לפעול כ"רצון לתת") ומקבל על-פי צרכיו (משום שגם כל שאר חברי הקהילה שואפים לספק את צרכי זולתם). כך, בהמשך **מתן תורה** כותב אשלג: "כי זהו ודאי גמור אם שש מאות אלף איש מסתלקים מכל עסקיהם לצרכי עצמם ואין להם שום עסק בחייהם רק לעמוד על המשמר שלא חסר שום צורך לחבריהם [...] אז ברור בלי שום ספק שאפס כל צורך מכל יחיד מחברי האומה לדאוג בשביל קיום עצמו".

בניגוד לחלק ניכר מן הזרמים הקבליים המסורתיים, אשלג לא ראה את הקבלה כתורת סוד, אלא סבר שהחלה תקופה חדשה ובה מותר לגלות את סודות הקבלה ברבים בהקדמה לספר הזוהר, כתב הרב אשלג, כי משום שהעולם מתקרב לסיום אלפיים השנים האחרונות מתוך ששת אלפים השנים של קיום העולם (על-פי הדרשה שבמסכת סנהדרין צז ע"א, "ששת אלפים שנה הוי עלמא שני אלפים תוהו שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח"), מותר לגלות את דברי האר"י והזוהר:

וכעת בדורנו זה, אחר שכבר קרובים אנו, לגמר ב' אלפים האחרונים, לפיכך ניתנה עתה הרשות לגלות דבריו [של האר"י] ז"ל, ודברי הזוהר בעולם, בשיעור חשוב מאד. באופן שמדורנו זה ואילך יתחילו להתגלות דברי הזוהר בעולם בכל פעם יותר ויותר, עד שיתגלה כל השיעור השלם שבחפץ השי"ת.

אשלג ניסה להפיץ את תורתו לציבור הרחב באמצעות שעורי קבלה שהעבירו הוא ותלמידיו במקומות שונים בארץ, באמצעות תרגום הזוהר לעברית ובאמצעות מאמרים בכתבי העת שנזכרו לעיל (אשר נועדו, לדבריו, "להפצת חכמת הקבלה בין שדרות העם"), בהם הציג את רעיונותיו הקבליים-הקומוניסטיים בשפה שווה לכל נפש.

אשלג אף קיים בשנות הארבעים פגישות אחדות עם מנהיגי תנועת העבודה, ביניהם דב סדן, זלמן שזר ודוד בן-גוריון. במכתב שכתב דוד בן-גוריון אל יהודה ברנדווין, לאחר מותו של אשלג, הוא אומר:

זכיתי להפגש בתל אביב הרבה פעמים לפני כמה שנים עם הרב אשלג ז"ל ולשוחח אתו

ארוכות – גם על הקבלה וגם על סוציאליזם. היה תמוה בעיני, שהוא היה אדוק דווקא בתורה הקומוניסטית, ושאלני הרבה פעמים אם לאחר שתקום המדינה היהודית נשליט פה סדר קומוניסטי.

בן-גוריון אף מציין ביומנו (מיום 12.8.58), בקשר לפגישותיו עם הרב אשלג, "שאני רציתי לדבר אתו על קבלה, והוא אתי – על סוציאליזם וקומוניזם".

לאחר פטירתו של אשלג, בשנת 1954, המשיכו בניו ותלמידיו ללמד את תורתו ולנסות להפיצה ברבים, ואחד מממשיכי דרכו היה הרב יהודה צבי ברנדווין, האדמו"ר מסטרטין, שהשלים את פירוש הזוהר של אשלג (ספר **מעלות הסולם** לתיקוני הזוהר), עסק בהדפסת מהדורה נרחבת של כתבי האר"י, ועמד בראש המחלקה לסיפוק צרכי דת של ההסתדרות פייבל (פיליפ) שרגא גרוברגר, שלמד בשנות השישים אצל ברנדווין (והיה נשוי לאחייניתו), מונה עוד בחייו של ברנדווין, לנשיא "המכון הלאומי לחקר הקבלה" (National Institute for Research in Kabbalah) בניו יורק, והכריז על עצמו, לאחר מותו של ברנדווין, כיורשו הרוחני וממשיך דרכו. בשנות השבעים עסק גרוברגר (לימים ברג) יחד עם אשתו השנייה טובה (ששינתה לימים את שמה לקרן) בהפצת תורתו של אשלג, במסגרת "המרכז לחקר הקבלה", והוציא לאור באנגלית חיבורים אחדים של אשלג ושל תלמידו, הרב לוי קרקובסקי (אשר פעל עוד במחצית הראשונה של המאה העשרים, בלי הצלחה רבה, להפצת הקבלה בארצות-הברית). בשנות השמונים והתשעים פרסם ברג חבורים רבים משלו, שבהם הציג את עקרונות הקבלה האשליגיאנית בשפה פשוטה ונהירה, המתאימה לקהל קוראים מערבי עירוני ולא בהכרח יהודי. ברג טשטש את היסודות הקומוניסטיים של תורת אשלג ושילב בה מוטיבים השאובים ממסורות דתיות שונות (יהודיות ולא-יהודיות), מן השיח המדעי, מן התרבות הפופולרית ומתנועות העידן החדש. "המרכז ללימוד הקבלה" (הנקרא בשנים האחרונות "המרכז לקבלה"), בראשותם של שרגא וקרן ברג, זכה להצלחה עצומה והחל משנות התשעים הוא הגוף הגדול ביותר העוסק בהוראת הקבלה ובהפצתה.

שבעים ושניים השמות של האל – שאינם נזכרים כמעט בכתביו של אשלג – ממלאים תפקיד מרכזי בפעילויות של "המרכז לקבלה", בעיקר בשנים האחרונות. לוחות של שבעים ושניים השמות מקשטים את הסניפים הרבים של המרכז ברחבי העולם, ובחננויות של המרכז, כמו גם באתר האינטרנט שלהם, ניתן לרכוש מוצרים רבים הקשורים לשבעים ושניים השמות סדרת קלפים הנושאת את שבעים ושניים השמות, קלטות שמע של הרצאות על השם בן ע"ב אותיות, כמו גם חולצות הנושאות את השם "לאו". לאחרונה ראה אור באנגלית ספר של יהודה ברג, בנו של שרגא ברג, וכותרתו **שבעים ושניים השמות: טכנולוגיה של הנשמה**. בקלטת שמע המוקדשת ל"ע"ב שמות", ונמכרת בחנויות של "המרכז ללימוד הקבלה", נאמר:

זההר מסביר, שע"ב השמות שבאמצעותם בקע משה את ים סוף, מכילים את כל צירופי ה-DNA הרוחניים המאפשרים לנו למלא את חיינו בבריאות, הצלחה, הגנה והגשמה בכל התחומים. צירופי השמות המופלאים אשר בטבלה שלפניך יסייעו לך להגיע לרמת מודעות גבוהה יותר ולהעשיר את יכולתך האישית.

לכל אחד מן השמות בני שלושת האותיות המרכיבים את שבעים ושניים השמות, ישנה, על-פי "המרכז לקבלה", תכלית מוגדרת. התכלית של השם "לאו" היא להרוס את האגו. מדונה רומזת לתכלית זו של השם "לאו", המופיע בסרטון על זרועה ועל הכסא החשמלי הריק, במילות השיר 'למות ביום אחר':

I'm gonna break the cycle, I'm gonna shake up the system, I'm gonna destroy my ego,
I'm gonna close my body now.

קבלה פוסט-מודרנית

אם מפרשים את המשמעות של האותיות "לאו" על-פי התורה של "המרכז לקבלה", אפשר אזי לקרוא את סרטון הווידאו 'למות ביום אחר' כטקסט קבלי ברגיאני. הכוח של השם "לאו" מציל את מדונה בסצנה של מחנה השבויים מן הכאב והסבל שמביאים כוחות הרוע הניצחון על כוחות הרשע החיצוניים, כך אנו לומדים מסצנת הדו-קרב וממילות השיר, תלוי בניצחון במאבק פנימי נגד האגו – הניצחון של המדונה הלבנה (האור האלוהי, הרצון לתת) על המדונה השחורה (האגו, הרצון לקבל) – ניצחון שאפשר להשיגו, כפי שמלמד ברג, בעזרת כוחו של השם "לאו".

אולם, זהו רק חלק מריבוי המשמעויות של סרטון הווידאו אם סרטוני וידאו הם, כפי שטוען פרדריק ג'יימסון, צורת האמנות המובהקת של הקפיטליזם המאוחר, ומדונה היא, כנאמר בכותרת הספר של גורג' קלוד גילברט (Gilbert) משנת 2002, "מיתוס פוסט-מודרני", הרי מן הראוי לקרוא את 'למות ביום אחר' כמטה-טקסט פוסט-מודרני, ולראות את המסמנים הקבליים המופיעים בו כחלק מן ה"בריקולאז'" (bricolage) שהסרט מציג.

תמונת הסיום של הכסא החשמלי הריק ועליו חקוקות האותיות "לאו" רומזת, מלבד למשמעות הקבלית הברגיאנית, אף לסדרת התמונות המפורסמות של כסא חשמלי ריק מכלא סינג-סינג, שצייר האמן אנדי וורהול (Warhol). 'למות ביום אחר' מהווה אם כן בעת ובעונה אחת מחווה למקובל שרגא ברג, המורה הרוחני של מדונה, ומחווה לאנדי וורהול, מלך הפוסט-מודרניות ו"האב הווירטואלי" של מדונה.

נוסף למחוות הללו, עורכת מדונה בסרטון דה-קונסטרוקציה של הסרט 'למות ביום אחר' ולז'אנר של סרטי ג'יימס בונד, ומתייחסת להליך זה באופן אירוני, בכך שהיא הורסת אובייקטים שונים הקשורים לסרטי בונד ומשפחת תמונה שלו בסצנת הדו-קרב. את סרטון הווידאו של מדונה אפשר אף להגדיר, כפי שעושה זאת הפילוסוף הצרפתי ז'אן בודריאר (Beaudrillard) כ"סימולקרום (simulacrum) פוסט-מודרני" – סימולציה של סימולציות, שאיננה מחפשת עוגן במציאות. מדונה ממלאת בסרטון את התפקיד של ג'יימס בונד בסצנת הכלא, ואת התפקיד של שאר גיבורי הסרט בסצנת הדו-קרב. סצנת הדו-קרב בסרטון הווידאו מרמזת גם לתפקידה של מדונה בסרט עצמו – מדריכת הסייף וריטי (Verity), כלומר "אמת". סימולציות אלה, כמו גם הרמיזות לתפקידה בסרט, מבטאים התייחסות-עצמית פוסט-מודרנית טיפוסית. מדונה מזכירה לנו, כי על אף שתפקידה בסרט הוא משני בלבד, היא עדיין הכוכבת האמיתית!

שימוש דומה במסמנים קבליים במהלך של התייחסות-עצמית מופיע בספר הילדים הראשון של מדונה, **ארבע שושנים אנגליות**, שאף אותו אפשר לקרוא כטקסט קבלי ברגיאני. בינה, גיבורת הספר, ששמה הוא כשמה של הספירה השלישית באילן הספירות הקבלי, היא ילדה יפה ומצטיינת, שכל שחברותיה מקנאות בה, אך מתגלה בסוף כיתומה הכורעת תחת נטל עבודות הבית. הדמות של בינה (ה"זוהרת כמו כוכב") משקפת כמובן את מדונה עצמה, שגדלה ללא אם. המשמעות הקבלית של השם "בינה" מורה אף היא על מדונה: ספירת בינה, המכונה בספרות הקבלה בשם "אמא", מתוארת במיתוס הקבלי כ"אם האלוהים", והיא

מקבילה קבלית מובהקת למדונה הנוצרית.

יצירה קבלית פוסט-מודרנית נוספת של מדונה היא הבחירה שלה בשם העברי "אסתר", שהיא כאשר במדונה מדובר, גם בחירת שם מהווה תוצר תרבותי. המשמעות הקבלית של השם "אסתר" מתגלה בדרשה שנשא ברג לכבוד פורים ופורסמה בספרו **חלונות בזמן**. בדרשה לפורים (שנישאה לפני שמדונה הכריזה על שינוי שמה) אמר ברג:

תמיד חשבנו שהמגילה קרויה על שם אסתר, כוכבת הסיפור. טעות, אומר הזוהר; איננו עוסקים בסיפורם של כוכבים מהוליווד [!]. מרדכי, דניאל ואסתר ייצגו באופן מוצפן היבטים שונים של האופן שבו ניתן לסלק כאוס לחלוטין מכל היקום ולהביא לסיום 2000 שנות צער וסבל. יכולת כזו מצויה כעת בידינו ועומדת לרשותנו.

הסוד של מגילת אסתר מוצפן לדברי ברג בשמו של סריסה של אסתר, התך, שאותו היא שלחה לבשר למרדכי על דבר הגזירה נגד היהודים. 'וּתְקַרְא אֶסְתֵּר לְהִתְךָ מִפְּרִיטֵי הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר הָעָמִיד לְפָנֶיהָ וּתְצַוֶּהוּ עַל מְרַדְּכִי לְדַעַת מַה זֶה וְעַל מַה זֶה' (אסתר ד, ה). על-פי דברי הגמרא במסכת מגילה דף טז ע"א, לא היה התך אלא הנביא דניאל (דבר המסביר את דברי ברג לעיל, המציינים את דניאל כאחד משלושת גיבורי המגילה). מדוע כונה דניאל בשם 'התך'? שואל ברג, ועונה: "הסיבה שסופק לדניאל שם צופן כמו לסוכן חשאי של שירות הריגול [!] היא על מנת לספק לנו רמז לגבי שורש הסוד של פורים, היינו גילוי סודות הזוהר". השם "התך", בהיפוך אותיות, איננו אלא השם "כהת", אחד משבעים ושניים שמות האל, "מכשיר המאפשר לבטל מודעות של אי ודאות [...] ערוץ המתעל אור, כמו סיב אופטי, המאפשר להאיר נקודתית בכל פינה אפלה וכך לסלק ממנה את החושך". "רק בכוח הצרוף 'כהת', שהעבירה אסתר באמצעות דניאל למרדכי", מוסיף ברג ואומר, "ניתן היה להביס ולבטל את השטן ושלוחיו".

הבחירה בשם "אסתר" על-ידי מדונה איננה מורה רק על תפקידה של אסתר/מדונה בהפצת כוחם של שבעים ושניים השמות האלוהיים (על-פי משנתו הקבלית של ברג), אלא אף על אטימולוגיות נפוצות יותר לשם "אסתר", שאותן מדונה מכירה מן הסתם. יש הטוענים, שהשם אסתר אינו אלא שמה של האלה הבלית, ה"פרוטו-מדונה" המסופוטמית, אישתר, ויש אומרים שמקור השם הוא במילה הפרסית לכוכב, המקור למילה האנגלית star. מכאן, שגם בחירתה של מדונה בשם "אסתר" מהווה תוצר תרבותי קבלי פוסט-מודרני, המורה בעת ובעונה אחת על תפקידה של מדונה כמפיצת הקבלה וכאלילה וכוכבת-על (super star) פוסט-מודרנית.

השימוש בסמלים קבליים בסרטון הווידאו של מדונה, בספרי הילדים שלה ובבחירה בשם העברי "אסתר" מבטאים אפוא את עקרונות הקבלה הברגיאנית ואת תפקידה של מדונה כ"מיתוס פוסט-מודרני". אולם, ההתייחסות-העצמית הבלתי-פוסקת מציגה באור אירוני משהו את הצהרתה בשיר 'למות ביום אחר': 'I'm gonna destroy my ego', ומכל מקום היא מלמדת עד כמה קשה המלחמה באגו.

השילוב של מסמנים מן התרבות העממית (מדונה הזמרת, ג'יימס בונד, אנדי וורהול) וממסורות דתיות (המדונה הנוצרית, תפילין, "לאו", בינה, אסתר, אישתר) בתוצריה התרבותיים של מדונה מטשטשים הבחנות מסורתיות בין תרבות גבוהה לתרבות עממית, בין יהדות לנצרות, ובין דת לבידור. הערעור הפוסט-מודרני על ניגודים אלה מאפיין לא רק את התוצרים התרבותיים של מדונה, אלא גם את אלה של מוריה הרוחניים – הרב שרגא ברג

ו"המרכז ללימוד הקבלה".

בדומה לתופעות תרבותיות רבות אחרות בנות זמננו, בעיקר אלה הקשורות במה שמכונה "העידן החדש", "המרכז לקבלה" הוא ביטוי של רוחניות פוסט-מודרנית. אני מבקש להדגיש, שבמונח "פוסט-מודרני" כוונתי למאפיינים תרבותיים של הקפיטליזם המאוחר, "דומיננטה תרבותית", בלשונו של פרדריק ג'יימסון, ולא דווקא לטענות פילוסופיות פוסט-מודרניות. מאפיינים פוסט-מודרניים מופיעים בהגותם של הפילוסופים המכונים בשם זה, אולם, לגבי דידי, פוסט-מודרניזם הוא מצב תרבותי ולא אידיאולוגיה, כמשתמע מן הכותרת של ספרו המפורסם של ז'אן-פרנסואה ליוטאר (Lyotard, *La condition postmoderne*, 1979). אני משתמש במונח "פוסט-מודרני", בעקבות ג'יימסון, כדי לציין שינוי שחל בשלהי המאה העשרים בהיגיון התרבותי הדומיננטי של הייצור התרבותי בכללו ושל הייצור התרבותי הרוחני. אני מעדיף את המונח "רוחניות פוסט-מודרנית" על פני "דת פוסט-מודרנית", לא רק בגלל שברג מדגיש כי הקבלה שהוא מלמד איננה דת, אלא כיוון ש"המרכז לקבלה", כמו תופעות אחרות דומות לו, אכן מבטא תופעה תרבותית שונה מהתופעה המודרנית המכונה בשם "דת" (religion), ומערער על הניגודים הבינאריים שעליהם מבוסס המושג המודרניסטי של "דת".

הפרקטיקות של "המרכז לקבלה" מבטאות כמה מן המאפיינים המובהקים ביותר של התרבות הפוסט-מודרנית. הספרים, הקורסים, אתר האינטרנט והחנויות של המרכז מציגים פסיפס של אלמנטים השאובים מן המסורת הקבלית, דתות המזרח, הפילוסופיה והמדע המודרניים, סרטים הוליוודיים, תכניות טלביזיה ומוסיקת פופ. בדומה לטשטוש הגבולות בין דת לבידור בתוצרים התרבותיים של מדונה, כך גם "המרכז לקבלה" מטשטש הבחנות אלה בכך שהוא משלב את מדונה בפרקטיקות של המרכז. ספר הילדים של מדונה נמכר בחנויות של המרכז ובאתר האינטרנט "רוחניות לילדים" הקשור אליו. שבעים ושניים השמות, ובייחוד השם "לאו", נעשו מרכזיים הרבה יותר בפרקטיקות של "המרכז ללימוד הקבלה" לאחר הופעת הקדימון של מדונה לסרט 'למות ביום אחר'. יתרה מזו, בספרו של יהודה ברג על שבעים ושניים השמות מופיע השם "לאו", המאופיין כ"בריחה הגדולה", על רקע תמונה של אזיקים ושלשלת ותחת הסיסמה: "להיות כלואים בבית-הסוהר בלי להיות מודעים לכך" – רמיזות ברורות לקדימון של מדונה ולסרט 'למות ביום אחר'.

האופן הפשוט (או, בפי מתנגדי "המרכז לקבלה", "האופן השטחי"), שבו מציג ברג תמונת השאובות מן הקבלה ומתחומי ידע אחרים ומשלב ביניהן, מהווה בליל, פסטיש (pastiche), פוסט-מודרני, המארגן ובונה מחדש אלמנטים תרבותיים קודמים. מאפיין זה של "המרכז לקבלה" הולם את ההבחנה של ג'יימסון במאמרו "פוסטמודרניזם או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר": "היעדר עומק או שטיחות מסוג חדש, טיפוס חדש של רדידות במובן המילולי ביותר, שהיא אולי המאפיין הצורני השליט של כל הפוסטמודרניזמים". הנגישות לכול, אותה אקזוטיות מוחצנת ומודגשת של הפעילות של "המרכז ללימוד הקבלה" (הבולטת כל כך על רקע התפישה המסורתית של הקבלה כתורת סוד), נעוצה אמנם בתפישה של אשלג, שבתקופתנו מותר כבר לגלות את הסוד, אך מבטאת גם את הדחייה הפוסט-מודרנית של המודלים היסודיים של העומק, בעיקר את המודל של הסמוי לעומת הגלוי. תופעה דומה מאפיינת את תרבות ה"עידן החדש", שאימצה תמונת רבות מתנועות שדגלו בחכמות הנסתרות ובאזוטריה בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, אך לא אימצה את עצם ההסתרה.

לטענת ג'יימסון, "מה שבא במקום מודלים שונים אלה של עומק היא על פי רוב תפישה של פרקטיקות, סוגי שיח ומשחק טקסטואלי". "המרכז לקבלה" אכן מדגיש הרבה יותר פרקטיקות (בעיקר פרקטיקות לריפוי [healing] ולמדיטציה) מאשר נרטיבים ומיתוסים קבליים. הדגשה זו באה לידי ביטוי מובהק בטענה של "המרכז לקבלה", שניתן להשתמש בכוחם של טקסטים יהודיים שונים (כמו הזוהר), ובשמות בני ארבעים ושתיים או שבעים ושתיים האותיות, אפילו אם אין יודעים לקרוא אותם ולהבין את משמעותם. תפישה זו (שיש לה אמנם תקדימים בתולדות הקבלה), כמו גם ההתעלמות מן הנרטיב הקומוניסטי במשנתו של יהודה אשלג, מבטאים ערעור פוסט-מודרני על סיפר-העל (grand narrative) והעדפה של הפרקטיקה על פני הדוקטרינה. הנרטיבים הגדולים, טען ז'אן-פרנסואה ליוטאר בספרו **המצב הפוסט-מודרני**, אינם מהווים כיום את הכוח המניע לרכישת ידע. השאלה הנשאלת כיום איננה עוד "האם זה נכון?" אלא, "מה התועלת שבכך?" על שאלות מסוג זה מציע "המרכז לקבלה" תשובות.

המוטיב של הרס האגו, שיש לו מקום חשוב בפרסומים של "המרכז לקבלה" – כמו גם בסרטון של מדונה – משקף את הערעור הפוסט-מודרני על תפישת ה"אגו", ה"אני" הבורגני, כסובייקט אוטונומי. מדונה מבטאת זאת במפורש, כאשר היא מבקשת בהתגרות מפרויד לערוך אנליזה לכוונתה להרוס את האגו שלה (ובאותה הזדמנות היא קורצת ומזכירה לנו את הסרט Analyse This, בכיכובם של בילי קריסטל וג'ק ניקולסון). "המרכז לקבלה", כמו קבוצות רבות אחרות של "העידן החדש", מציבות במקום ה"אגו", האינדיבידואל המורכב והייחודי של המודרניזם, את ה"עצמי" (self) הגלובלי הפוסט-מודרני, המזוהה על-ידם כיסוד האלוהי או הקוסמי המצוי באדם.

בדומה לתנועות אחרות של "העידן החדש", מערער ברג על תוקפה של מציאות אובייקטיבית וגורס, שהמציאות איננה אלא "אנרגיה של מודעות". הצהרה זו איננה לדעתי ניסוח חדשני של עמדה מיסטית מסורתית, אלא ביטוי לערעור פוסט-מודרני על ממשותה של מציאות אובייקטיבית ופארפרזה ספיריטואלית של התפישה הפוסט-מודרנית את המציאות כהבנייה דיסקורסיבית (כנוצרת על-ידי השיח הציבורי).

פרדריק ג'יימסון טען, שהתרבות הפוסט-מודרנית היא ביטוי של הקפיטליזם המאוחר, הרב-לאומי (ועם זאת, אמריקני כל כך). על-פי ג'יימסון, "הייצור האסתטי כיום השתלב בייצור הכללי של סחורות" בדומה לייצור האסתטי, גם הייצור הרוחני משולב כיום בייצור הסחורות של הקפיטליזם הגלובלי. "המרכז לקבלה", כמו תנועות רוחניות פוסט-מודרניות אחרות, הוא חלק מאותו היגיון תרבותי של הקפיטליזם המאוחר: הוא חברה עסקית גלובלית לכל דבר, המשווקת בהצלחה רבה שירותים ומוצרים קבליים, באמצעות שימוש מתוחכם במערכות התקשורת והשיווק של הקפיטליזם המאוחר. חברה כזאת מחייבת (בניגוד חריף לקבלה של הרב אשלג) אימוץ של ערכים קפיטליסטיים. ואין לכך ביטוי מפורש יותר מאשר הקורס שמקיים המרכז על אודות "קבלה ועסקים".

כתופעה פוסט-מודרנית, "המרכז ללימוד הקבלה" מערער את המסגרת הדיסקורסיבית המודרניסטית ובמיוחד את ההבחנה בין דת לחילוניות, הבחנה שהיא, כפי שהראה האנתרופולוג טלאל אסד (Asad), בסיס להשקפה המודרנית. ואכן, התוצרים התרבותיים של "המרכז ללימוד הקבלה" (כמו גם תוצריה של מדונה) אינם ניתנים לסיווג באמצעות ההבחנה

הבינארית המודרנית בין דת לחילונית. האמונה, שהיא כה מרכזית בהגדרות המודרניות של הדת (המבוססות על נקודת המבט הנוצרית-הפרוטסטנטית), איננה ממלאת תפקיד מרכזי ב"מרכז לקבלה", ואף לא בקבוצות רוחניות פוסט-מודרניות אחרות. המרכז מדגיש את חשיבות השימוש בפרקטיקות הקבליות יותר מאשר את האמונה במיתוסים הקבליים. ההצהרה של "המרכז לקבלה" (שבראשו עומד רב יהודי, ותלמידתו המפורסמת ביותר היא מדונה הקתולית), שהקבלה פתוחה לאנשים מבני כל הדתות, מערערת על החלוקה המודרנית של הדת ליחידות דתיות המובחנות זו מזו, כמו גם על הגישה המחקרית המודרנית אל הקבלה (מיסודו של גרשום שלום), שזיהתה בקבלה את הכוח החיוני הלאומי של היהדות.

"המרכז לקבלה" מעורר התנגדות עזה, הן בקרב חוגים מסורתיים, הן באמצעי התקשורת (כפי שבא לידי ביטוי לאחרונה בשתי תוכניות טלביזיה, האחת בערוץ ישראלי והאחרת ב-BBC הבריטי) והן בקרב חוקרי היהדות באקדמיה. בעוד שהחוגים המסורתיים יוצאים נגד החריגה של המרכז מנורמות הלכתיות מקובלות (בעיקר בקשר להוראת הקבלה ולהפצתה), הרי שאמצעי התקשורת וחוקרי האקדמיה מאשימים את "המרכז ללימוד הקבלה" בשלטנות, בשטחיות ובמסחריות (או, במילה אחרת, בפוסט-מודרניות), כמו גם בשטיפת מוח ושימוש לרעה בכוח. האשמות אלה דומות מאוד להאשמות שמועלות במסגרת "מסעי צלב" המתנהלים נגד קבוצות רוחניות פוסט-מודרניות אחרות.

המאפיינים הפוסט-מודרניים של "המרכז ללימוד הקבלה", שמעוררים התנגדות כה רבה, הם בלי ספק הגורם להצלחתו הרבה ולהפיכתו לגורם בעל משקל ומשמעות בתרבות העכשווית. גרשום שלום סיים את ספרו הקלסי, **זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית**, בטענה, שסיפורה של המיסטיקה היהודית עוד לא תם: "[...] היא טרם הפכה להיסטוריה, והחיוניות הנסתרת שבה עשויה לפרוץ מחר כך או ב.י. באילו אופנים יעלה שוב הזרם הנסתר של המיסטיקה היהודית אל פני השטח – את זאת אין לדעת".

את התפישה המהותנית של שלום את המיסטיקה היהודית אינני מקבל אמנם (שכן לדעתי היא איננה "זרם נסתר" אלא קונסטרוקציה תאורטית של החוקרים), אולם הנבואה שלו אכן התגשמה. פרקטיקות, דוקטרינות ומושגים קבליים חוזרים ועולים בשנים האחרונות אל פני השטח, והם זוכים, בלבושם הפוסט-מודרני, לתפוצה ולפופולריות חסרת תקדים הודות לסוכני תרבות כמו מדונה ו"המרכז לקבלה".

ד"ר בועז הוס מלמד במחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן באוניברסיטת בן-גוריון שבנגב. ספרו, **על אדני פז – הקבלה של ר' שמעון אבן לביא**, ראה אור בהוצאת מאגנס (תש"ס). גרסה מוקדמת של מאמר זה התפרסמה בגרמנית, בספר *Die Macht Der Zeichen*, eds., D. Tyradellis, M.S. Friedlander, Berlin 2004, pp. 279-294. בכתב העת *Jewish Quarterly Review*, 95, 2005.

דוא"ל: bhuss@bgumail.bgu.ac.il

לקריאה נוספת:

אברהם ביק (שאולי), "בין האר"י הקדוש לקארל מארקס", **הדים: לשאלות החברה הקבוצית**,

.181-174 ,1980 ,110

יונתן גארב, "תחייתה המובנת של המיסטיקה בימינו – חדשנות מול שמרנות בהגותו של יוסף אחיטוב", **תרבות יהודית בעין הסערה. ספר יובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב**, בעריכת א' שגיא ונ' אילן, עין צורים 2002, 199-172.

פרדריק ג'יימסון, **פוסטמודרניזם, או, ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר**, תרגמה עדי גינצבורג-הירש, תל-אביב 2002.

בועז הוס, "לא לשאול כל שאלות – גרשם שלום וחקר המיסטיקה היהודית בת ימינו", **פעמים** 95-94, תשס"ג, 72-57.

ז'אן-פרנסוא ליוטר, **המצב הפוסטמודרני**, תרגמו ג' אש וא' אזולאי, תל-אביב 1999.

Talal Asad, *Genealogies of Religion*, Baltimore and London 1993.

Yehuda Berg, *The 72 Names of God: Technology for the Soul*, New York 2003.

Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, Ann Arbor 1994.

Georges-Claude Gilbert, *Madonna as Postmodern Myth*, Jefferson and London 2002.

Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1974.

Hugh B. Urban, "The Cult of Ecstasy: Tantrism, The New Age, and The Spiritual Logic of Late Capitalism", *History of Religions*, 39, 2000, 268-304.